

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏLİM, TƏRBIYƏ

UOT 316.6

G.H.Əlixanova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
AZ 1000, Bakı ş., Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68
e-mail: gulnare.alixanova @mail.ru

YENİYETMƏLƏRDƏ DAVRANIŞ POZUNTULARININ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: davranış qüsurları, inam hissi, intellekt, yeniyetmə, davranış modeli, ailədaxili münasibətlər

Mövcud elmi anlayışa görə, psixoloji və sosial problemlər uşaqlarda və yeniyetmələrdə davranış pozğunluqlarının əsas səbəblərindən biridir. Hüquqi və mənəvi şüurun formalaşmasında qüsurlar, şəxsiyyət ehtiyaclarının məzmunu, mahiyyəti, xüsusiyyətləri, uşaqlarda və yeniyetmələrdə özünü göstərən ciddi psixi pozğunluqlar, ailənin və bütövlükdə cəmiyyətin uşaqlara və yeniyetmələrə olan münasibətlərinin mahiyyəti və s. amillər onlarda davranış qüsurlarının inkişafına səbəb olan əsas amillər kimi qəbul edilə bilər.

Г.Г.Алиханова

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ У ПОДРОСТКОВ

Ключевые слова: поведенческие дефекты, уверенность, интеллект, подростковый возраст, поведенческая модель, семейные отношения

Согласно современным научным представлениям, психологические и социальные проблемы являются одной из ведущих причин поведенческих расстройств у детей и подростков. Дефекты в формировании правового и нравственного сознания, содержание, характер, особенности потребностей личности, серьезные психические расстройства, проявляющиеся у детей и подростков, характер отношения семьи и общества в целом к детям и подросткам, и т. д. Такие факторы можно рассматривать как основные факторы, приводящие к развитию у них дефектов поведения.

G.H.Alikhanova

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF BEHAVIORAL DISORDERS IN ADOLESCENTS

Keywords: behavioral defects, confidence, intelligence, adolescence, behavioral model, family relationships

According to modern scientific ideas, psychological and social problems are among the leading causes of behavioral disorders in children and adolescents. Defects in the formation of legal and moral consciousness, the content, nature, characteristics of the needs of the individual, serious mental disorders manifested in children and adolescents, the nature of the attitude of the family and society as a whole to children and adolescents, etc. Such factors can be considered as the main factors that lead to the development of behavioral defects in them.

Tarix boyu bizim həyatımızda cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən davranış qaydaları və normaları mövcud olmuşdur. Müasir dövrümüzdə uşaq və yeniyyətlərdə müxtəlif xarakterli davranış qüsurları problemi öz həllini gözləyən aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Dərindən yayınan, evdən qaçan, dilənçilik, oğurluq edən, siqaret çəkən, alkoqol qəbul edən, aqressiv davranış nümayiş etdirən bu cür yeniyyətlər adətən risk qrupuna aid edirlər.

Uşağın hər xoşa gəlməyən hərəkətini "davranış pozuntusu" adlandırmaq olmaz. Əgər uşaq hər şeyi yerə atırsa və ya sındırırsa bu, əksər halda ondan irəli gəlir ki, əslində o, atdığı və sındırdığı əşyalardan necə istifadə etməli olduğunu bilmir. Valideynlərin müntəzəm məsləhətlərinə və diqqətinə rəğmən arzuolunmaz hərəkətlərin davam etməsi isə qavrayışdakı çətinləşməni əks etdirir.

Davranış problemləri uşaq və yeniyyətlərin özü və digərləri üçün yarada biləcəyi çətinlik və maneələrdir [1, s.27]. Hər bir davranış pozuntusunun mütləq bir səbəbi vardır. Neqativ davranışlar çox vaxt uşaqdakı yetərsizlik, sayılmama və dəyər verilməmə hisslərindən ortaya çıxır. Yeniyyətlərin istedad və gücündən artıq ondan bacarıqlar gözlənməmək, əldə etdiyi nəticələr yüksək olmasa da, tənqid etmədən daha yaxşı nəticə əldə etməsinə istiqamətləndirmək daha məqsəduyğun hesab edilir.

Ailənin uşaq üzərində nəzarəti, valideynlərin övladlarına mütəmadi olaraq diqqət ayırması kimi hallar uşaqları qarşıda baş verə biləcək cinayətlərdən çəkindirir. Yeniyyətlərin internet asılılığı da çox vaxt cinayət üçün əlverişli mühit yaradır, bəzi uşaqlar orada gördüklərini real həyatda tətbiq etməyə çox böyük həvəs göstərir. Yeniyyətlər bu zaman özlərinin qeyri-adi gücə sahib

olduqlarını nümayiş etdirmək həvəsinə düşürlər. Bu yaşda şüurları yetərinə formalaşmadığına görə, müxtəlif təsirlərə nisbətən daha tez düşə bilirlər.

Yeniyyətlərin yaşadığı ailədə valideynlərarası gərginliyin uşağa yaratdığı davranış pozuntuları da bu gün üçün çox aktual mövzulardan biridir. Onlarda baş verən klassik davranış pozuntusu valideynlərarası gərginliklə bağlıdır. Uşağın davranışını qiymətləndirmək hər bir valideynin şəxsi işidir. Buna baxmayaraq valideynlər ətrafdakıların uşağın davranışına reaksiyasını da mütləq surətdə fikir verməlidirlər [2, s.45].

➤ Uşağın davranışında olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün nə etməliyik?

1. Problemi təyin etmək;
2. Məqsəd qoymaq;
3. Uşağa bu məqsədləri yerinə yetirməyi öyrətmək.

➤ Məqsədlərin yerinə yetirilməsini uşağa necə öyrətməliyik?

1. Məqsədləri dəqiq təsvir edin.

2. Əmin olun ki, uşağınızla ünsiyyətdə olan insanların sizin qoyduğunuz məqsədlərdən məlumatı var.

3. Qərara alın, arzuolunmaz davranışdan sonra nə baş verə bilər.

4. Arzuolunmaz davranışa qarşı dərhal reaksiya göstərin.

5. Hərəkətlərinizdə sabit olun.

6. Uşağın davranışı yaxşılaşmazdan əvvəl pisləşə bilər və buna hazır olun.

7. Uşağınızın yaxşı davranışını mükafatlandırın.

8. Pis vərdişlərin yaxşılarla əvəz edilməsi üçün uşağa pozitiv bacarıqlar formalaşdırın.

9. Uşağın davranışlarının korreksiya prosesinə bu işdə maraqlı insanları cəlb edin.

10. Nəticələrin qeydlərini aparın.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən qaçmaq mümkün olmadığı üçün onların neqativ nəticələri barədə xəbərdarlıq edən mühüm şərtlər yaratmaq, baş verə biləcək davranışın profilaktikası üçün çox obrazlı vasitələrdən istifadə olunmalı, artıq meydana gəlmiş disfunkional münasibətləri isə vaxtında həll etmək lazımdır. Uşağın davranışında olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ilkin olaraq məktəb psixoloqunun köməyi ilə mövcud problem vaxtında təyin edilməli, qarşıya konkret məqsəd qoyulmalı və eyni zamanda uşağa bu məqsədləri yerinə yetirməyi əməli şəkildə öyrətmək daha məqsəduyğun hesab olunur [3, s.221].

Yeniyyətlərin yaş dövründə davranış pozuntusuna malik olanlar tez-tez başqalarına qarşı kobudluq edir, qorxudur, mütəmadi olaraq dalaşır, başqalarını ağır yaralayacaq vasitələrdən (taxda, daş, qırıq şüşə, bıçaq, odlu silah) istifadə edirlər. Adətən heyvanlara qarşı amansız davranmaq, insanların gözü önündə

nəsə oğurlamaq və ya cinayət törətmək (hücüm edib, soyğunçuluq etmək, məcbur pulunu almaq, silahlı qarət etmək, kiməsə qarşı cinsi məzmunlu davranışlar etmək, ağır zərər vermə məqsədi ilə qəsdən yanğın törətmək, başqaların aşılarına bilə-bilə zərər vermək, başqasının evinə və məşinə zorla girmək) bu cür davranışa malik olan yeniyetmə və uşaqlar üçün adi hala çevrilir.

Mütəxəssisin davranış pozuntusu diaqnozunu qoyması üçün bu sahədə müəyyən edilmiş kriteriyalardan ən azı üçünün son altı ayda müntəzəm davam etməsində özünü göstərir. Bu cür davranış pozuntuları müxtəlif ağırlıq dərəcələrində özünü göstərir:

1) Ağır olmayan (yüngül): əlamətlərdən bəziləri ola bilər, lakin bu davranış problemləri başqalarına olduqca az neqativ təsir göstərir (yalan danışmaq, məktəbdən qaçmaq, hava qaralandan sonra icazəsiz çölə çıxma, bəzi qaydalara əməl etməmə).

2) Orta dərəcə: davranış problemlərin sayı ağır olmayana nisbətə daha çoxdur (başqa birinin gözü qarşısında oğurluq etmək, kobud davranışlar nümayiş etdirmək).

3) Ağır dərəcəli: Diaqnoz qoymaq üçün lazımı davranış problemlərinin bir çoxu olmalıdır və ya başqalarına çoxlu miqdarda neqativ təsir göstərməlidir (cinsi istismar, aqressiv davranışlar etmək, gizlicə oğurluq etmək, qapını sındırmaq, içəri girmək və s.).

Davranış pozuntusunun 3 alt tipi müəyyən edilir və bunlar adətən xəstəliyin başlama yaşına görə təyin olunur [4, s.345]:

1. Uşaqlıqda başlanan tip (davranış pozuntusunun ən az biri 10 yaşdan əvvəl göstərilir) – başlanğıc davranış pozuntusu olaraq adətən oğlanlarda rast gəlinir, onlar başqalarına qarşı tez-tez fiziki aqressiya nümayiş etdirir, bu da öz yaşlıları ilə əlaqədə çətinliklər yaradır. Bu tipə aid olan uşaqlarda eyni zamanda diqqət əksikliyi hiperaktivlik, sinir sisteminin inkişafında çətinliklər müşahidə olunur.

2. Yeniyetməlikdə başlanan tip (əlamətlər 10 yaşdan sonra görülür) – uşaqlıqda başlanan növü ilə müqayisədə davranış pozuntusunda aqressiv davranışları daha az görülür və adətən həmyaşlıları ilə daha çox normativ münasibətlərdə olur.

3. Başlanğıcı müəyyənəndirilməyən tip – davranış pozuntusu üçün diaqnoz kriteriyaları qeyd olunmuşdur, lakin 10 yaşdan əvvəl başlayıb-başlanmaması dəqiq müəyyən etmək olmur.

Davranış pozuntusu zamanı aşağıdakı risk faktorları nəzərə alınır:

- Temperamentli risk faktorlarına çətin idarə olunan temperamentlər, aşağı dərəcəli zəka və İQ səviyyəsinin aşağı olması daxildir.

- Ətraf mühətdə isə ailə səviyyəsində risk faktoru özündə valideyn tərəfindən imtina edilmə və laqeyidlik, düzgün olmayan tərbiyə metodu, ağır

nizam – intizam, fiziki çətinlik, nəzarətin olmaması, tərbiyəçilərin tez-tez dəyişməsi, ailənin böyük olması səbəb ola bilər.

- Genetik və fizioloji faktorlar isə daha çox valideynlərin alkoqol istifadəsindən sonra depressiya, bipolyar pozuntu yaxud şizofreniya və davranış pozuntusu olduqda özünü daha qabarıq biruzə verir.

Müasir elmi təsəvvürlərə görə, uşaq və yeniyetmələrdə davranış qüsurlarının səbəbləri içərisində psixoloji və sosial problemlər aparıcı yerdə durur. Hüquqi və əxlaqi şüurun formalaşdırılmasında yol verilən nöqsanlar, şəxsiyyətin təlabatlarının məzmunu, xarakteri, xüsusiyyətləri, uşaq və yeniyetmədə özünü göstərən ciddi psixi pozğunluqlar, ailənin, bütövlükdə cəmiyyətin uşaq və yeniyetmələrə münasibətinin xarakteri və s. kimi amilləri onlarda davranış qüsurlarının yaranmasına səbəb olan əsas amillər hesab edilir.

Uşaq və yeniyetmələrdə müşahidə olunan davranış qüsurlarını xarakterik (qeyri-patoloji) və patoloji olmaqla da iki əsas qrupa ayırmaq olar. Xarakterik davranış pozğunluqları keçici, situativ cəhətdən şərtlənmiş davranış dəyişkənliyidir və o, daha çox müəyyən mikromühətdə (məsələn, yalnız evdə, yalnız məktəbdə, yalnız küçədə) təzahür edir. Xarakterik davranış pozğunluqları özlərinin psixoloji məzmununa və istiqamətinə görə fərqlənir, fərdin sosial adaptasiyasına ciddi təsir göstərmir. Patoloji davranış qüsurları isə uşaq və yeniyetmənin həyatının bütün sahələrində total məzmunlu, psixogen mənşəli davranış reaksiyaları kimi əks olunur, müxtəlif davranış pozğunluqları şəkildə təzahür edir, daha çox nevrotik, kliniki xarakterli simptomları ilə fərqlənir [5].

Patoloji davranış qüsurlarına nümayişkəranə üsyankarlıq, hiperaktivlik, autistik xarakterli pozğunluqları aiddir. Bu cür davranış qüsurlarının genezisi psixi xəstəliklərlə, psixi və əqli inkişafda geridəqalma, autizm, mərkəzi sinir sisteminin üzvi zədələnməsi, hiperaktivliklə diqqətin çatışmazlığı sindromu və s. ilə əlaqədardır, tibbi və psixoterapevtik korreksiya tələb edir. Bu məqsədlə dərman terapiyası, psixoterapiya, valideynlər və müəllimlərlə maarifləndirici söhbətlər və s. kimi metodlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Şagirdlər arasında maarifləndirici tədbirləri həm dərslərdə, həm də dərslərdənə vaxtlarda keçirmək çox vacibdir. Uşaqlarda davranış qüsurları nə qədər tez aşkar olunarsa və ya qabaqlayıcı-profilaktik tədbirlər vasitəsilə qarşısı vaxtında alınarsa, onları daha tez və səmərəli şəkildə aradan qaldırmaq, daha ciddi patoloji pozğunluq halına keçməsi riskini azaltmaq olar.

Valideynlər, məktəb psixoloqları, məktəb həkimi, sosial pedaqoqlar və sinif rəhbərinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri məhz davranış qüsurları olan uşaq və yeniyetmələrlə aparılacaq psixoloji profilaktika və korreksiya işlərinin sistemli şəkildə, konkret proqramlar əsasında həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Ailənin, təhsil müəssisələrinin, inzibati orqanların, uşaq və gənclərlə işləyən dövlət təşkilatlarının sistemli əlaqəsini

yaratmaq və bu problemə vaxtında müdaxilə etməklə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür.

Məqalənin aktuallığı yeniyetməlik yaş dövründə baş verən davranış qüsurlarının diaqnostika vasitəsi ilə müəyyənləşdirilərək aradan qaldırılması zamanı müvafiq iş formaları və metodlarının düzgün müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi yeniyetmələrdə davranış qüsurlarının baş verməməsi üçün onun yaşlıları və yaşlılar ilə qarşılıqlı münasibətlərinin düzgün istiqamətləndirilməsi amilinin qarşıya bir məqsəd kimi qoyulması məsələsinə əməli diqqət yetirilməsindən ibarətdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, pedaqoqlar, psixoloqlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Şəfiyeva E.İ. Klinik psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: 2002, 80 s.
2. Vəliyev M.V. Psixoloji problemlərin öyrənilməsi. Bakı:1999, 65 s.
3. Андриенко, Е.В. Социальная психология: М: ИЦ Академия, 2012, 264 с.
4. Лаукс Г. Психиатрия и психотерапия: Справочник /М: МЕДпресс - инф., 2012, 512 с.
5. www.library.evro-bit.ru

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.02.2021

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 10.02.2021

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15.03.2021

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qəribə Rəhimova

ADPU-nun Elmi Şurasının 15 aprel 2016-cı il tarixli 15 sayılı qərarı ilə çap olunur.